

Aanpak en Literatuurlijst

Gedrags- en draagvlakanalyse IBO Klimaat

TNO 2023 P10383 – Februari 2023
Gedrags- en draagvlakanalyse IBO Klimaat

Aanpak en Literatuurlijst

Auteurs	Geerte Paradies, Melanie Klösters, Stephan Slingerland, Nicole de Koning
Rubricering rapport	TNO Publiek
Rapporttekst	TNO Publiek
Bijlagen	TNO Publiek
Oplage	n.v.t.
Aantal pagina's	28 (excl. voor- en achterblad)
Aantal bijlagen	1
Projectnummer	060.54475

Alle rechten voorbehouden

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van TNO.

© 2023 TNO

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	3
1 Inleiding	4
1.1 Aanleiding.....	4
1.2 Leeswijzer	4
2 Aanpak	5
2.1 Ontwikkeling analysekader	5
2.2 Selectie van beleidsmaatregelen voor analyse	5
2.3 Invullen van het analysekader per beleidsmaatregel.....	5
2.4 Aandachtspunten per sector, advies bij de beleidspakketten en overkoepelend advies.....	6
2.5 Advies voor het vervolg van toepassing van kennis over gedrag en draagvlak.....	6
3 Analysekader gedrag en draagvlak	7
3.1 Introductie	7
3.2 Gedrag.....	7
3.3 Draagvlak.....	9
3.4 Het analysekader in tabelvorm	10
3.5 Referenties analysekader	14
A. Literatuurlijst Fiches	15
3.1 Mobiliteit	15
3.2 Elektriciteit.....	19
3.3 Industrie	20
3.4 Gebouwde omgeving.....	21
3.5 Circulaire Economie.....	24
3.6 Landbouw en Landgebruik.....	26
3.7 Overstijgend.....	27
Bijlage	
Bijlage A: Literatuurlijst Fiches	16

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Gedragskennis en kennis van draagvlak gewenst bij IBO klimaat

De regering heeft in de zomer van 2022 opdracht gegeven tot een interdepartementaal beleidsonderzoek (IBO) klimaat. Het IBO Klimaat heeft als voornaamste opdracht om het huidige klimaatbeleid door te lichten en aanbevelingen te doen hoe het beleid kan worden aangescherpt om de 2030-doelstelling (55% reductie door te sturen op 60% reductie ten opzichte van het emissieniveau in 1990) te realiseren. De nadruk hierbij ligt op het in kaart brengen van aanvullende normerende en beprijzende beleidsopties. Het IBO staat onder leiding van een onafhankelijk voorzitter, Laura van Geest. Op basis van de uitkomsten van het IBO zal de regering besluiten over een mogelijke aanscherping van het klimaatbeleid. Bij de voorgestelde maatregelen waren inschattingen gewenst van de effectiviteit vanuit gedragsperspectief en van het draagvlak onder burgers voor de voorstellen. Het ministerie van Economische Zaken en Klimaat heeft in het kader van het onderzoeksprogramma Energietransitie Studies aan TNO gevraagd deze inschatting te maken. Deze bijdrage behelst een advies op het gebied van gedrag en draagvlak van burgers. Het gedrag en draagvlak van bedrijven is hier geen onderdeel van.

Snelle toepassing van gedragskennis en kennis van draagvlak

De tijd om te komen tot beschrijvingen van beleidsmaatregelen en bijbehorende aandachtspunten is relatief kort: van november 2022 tot en met januari 2023 (inclusief begeleidende documenten tot en met februari 2023). De inschatting van de gedrags- en draagvlakaspecten voor de verschillende maatregelen hebben we onder tijdsdruk uitgevoerd. Bovendien was het nog niet eerder zo structureel gedaan bij een IBO (zo ver bij ons bekend). Het was voor ons een uitdaging om zo snel adviezen aan te leveren en we hebben het ervaren als balanceren tussen snelheid en kwaliteit. We hebben naast literatuur vooral gebruik gemaakt van parate kennis in ons team gedragswetenschappers. De evaluatie van het proces moet nog plaatsvinden en zal gebruikt worden om de aanpak aan te scherpen voor een volgend IBO.

1.2 Leeswijzer

In dit document vind je:

- Het ontwikkelde analysekader en de onderbouwing van dit kader
- Een hoofdstuk waarin we per beleidsmaatregel weergeven welke bronnen gebruikt zijn voor de gedrags- en draagvlakanalyse.

2 Aanpak

2.1 Ontwikkeling analysekader

We zijn begonnen met het opstellen van een analysekader om op een gestructureerde wijze per beleidsmaatregel een gedrags- en draagvlakadvies te geven. Het analysekader en de onderbouwing hiervan is beschreven in het volgende hoofdstuk.

2.2 Selectie van beleidsmaatregelen voor analyse

De eerste ronde input hebben we gegeven op de beleidsmaatregelen zoals beschreven in de short list van beleidsmaatregelen. Uit de shortlist hebben we een selectie gemaakt van maatregelen die direct effect beogen op het gedrag van burgers. Maatregelen die indirect, via een mogelijke prijsverhoging, effect zouden kunnen hebben, zijn niet geselecteerd omdat de prijsverhogingen heel onzeker zijn. Uitzonderingen hierop hebben we gemaakt voor sector overstijgende maatregelen: ‘versnelde afschaffing belastingvrijstellingen en subsidies voor fossiele brandstoffen voor lucht- en scheepvaart’ en ‘brede CO₂-heffing over sectoren/ opt in meer sectoren ETS’ vanwege het grote potentieel voor een brede gedragsverandering. Daarnaast hebben voor enkele beleidsmaatregelen alleen een analyse gemaakt voor draagvlak. Een volledige lijst van de bekeken maatregelen staat in de Bijlage.

2.3 Invullen van het analysekader per beleidsmaatregel

Vervolgens hebben we op basis van de (beperkte) beschrijving van de maatregelen in de shortlist per geselecteerde beleidsmaatregel het analysekader ingevuld. We hebben hierbij zoveel mogelijk bronnen gebruikt en daarnaast algemene gedrags- en draagvlakkennis en onze expert opinie. Alle tekst is door tenminste één andere collega gereviewd.

Deze analyses zijn via het IBO-secretariaat aangeleverd aan de beleidsmakers die voor een beleidsmaatregel een zogenoemd ‘fiche’ maken: een beschrijving van de maatregel inclusief onder andere de verwachte CO₂-reductie, kosten van de maatregel en de (juridische) aandachtspunten. We droegen hiermee bij aan de invulling van de kopjes ‘maatschappelijk draagvlak’ en ‘doenvermogen/gedragsaspecten’ in het fiche horen. Vervolgens hebben we onze analyses aangepast op maatregelen zoals beschreven in de fiches toen zij zo’n 60% af waren en via dezelfde weg verspreid. Toen de fiches zo’n 95% af waren hebben we, indien dit nog niet gedaan was, de belangrijkste punten uit onze adviezen overgenomen door middel van tekstvoorstellen (track changes) in de fiches zelf. In enkele gevallen is er telefonische contact geweest met de beleidsmakers die de fiches samenstellen.

2.3.1 Van inschatting effectiviteit naar advies

Tijdens onze analyse merkten we dat het lastig is om een inschatting te geven van de effectiviteit op gedrag in de vorm van een bepaalde schaal (bijvoorbeeld van ‘niet’ tot ‘heel effectief’). Dit geldt eveneens voor de inschatting van draagvlak onder burgers. Ook voor draagvlak is het lastig harde uitspraken te doen omdat de voorgestelde maatregel net anders is dan de in een studie onderzochte maatregel of omdat studies ontbreken. We zijn daarom gaandeweg veranderd van werkwijze en verschoven van de nadruk op het maken van een inschatting naar het geven van een advies: hoe kan de effectiviteit vergroot worden, en hoe kan het draagvlak vergroot worden?

2.4 Aandachtspunten per sector, advies bij de beleidspakketten en overkoepelend advies

Tegen het einde van het IBO-proces hebben we teksten aangeleverd die per sector (mobiliteit, energie, gebouwde omgeving, industrie, circulaire economie, landbouw en landgebruik, overstijgend) aandachtspunten beschrijven voor de ontwikkeling van (communicatie)beleid. Deze aandachtspunten zijn aangeleverd aan het secretariaat, en later hebben we ze gebruikt bij het opstellen van een gedrags- en draagvlakadvies over de beleidspakketten (basispakket, pakket A, pakket B). Tenslotte hebben we, samen met het *Behavioral Insights Team* (BIT) van EZK, bijgedragen aan een overkoepelend advies over gedrag en draagvlak.

2.5 Advies voor het vervolg van toepassing van kennis over gedrag en draagvlak

Op basis van onze ervaringen is het volgende algemeen advies meegegeven aan het IBO-secretariaat over het toepassen van kennis over gedrag en draagvlak in het vervolg.

De afgelopen weken hebben vier gedragsexperts naar de beleidsmaatregelen in ontwikkeling gekeken. Zij hebben in korte tijd per maatregel een advies gegeven over de aandachtspunten, hoe het draagvlak onder burgers verhoogd zou kunnen worden, en hoe de beoogde gedragsverandering onder burgers (nog) beter bereikt kan worden. Aangezien het aantal maatregelen groot was en de doorlooptijden kort vond de advisering voornamelijk schriftelijk plaats. Daarbij is er vooral gebruik gemaakt van de direct beschikbare kennis vanuit de gedragsexperts en was er beperkte ruimte om verdere relevant gedrags-/draagvlakonderzoek in kaart te brengen.

Voor de volgende stap – de verdere uitwerking van een aantal maatregelen – zou het goed zijn om meer tijd uit te trekken en daarnaast gedragsexperts te betrekken in het ontwikkelteam. Er kan dan overleg plaatsvinden tussen beleidsmakers en gedragsexperts. De gedragsexperts krijgen in gesprekken mee hoe het beleid precies wordt ingericht, wat mogelijkheden en beperkingen zijn en kunnen daarop inspelen. De beleidsmakers kunnen direct reageren op en gebruik maken van de gedrags- en draagvlakadviezen. Op deze manier vindt er kennisuitwisseling plaats die de beleidsontwikkeling ten goede kan komen.

3 Analysekader gedrag en draagvlak

3.1 Introductie

Dit analysekader, door TNO opgesteld op basis van een aantal gedragsmodellen en eerder onderzoek, gebruiken we voor de analyse van gedragsaspecten en draagvlak bij maatregelen die worden voorgesteld door het IBO Klimaat. Het analysekader is afgestemd met Thomas Dirkmaat (BIN NL) en Gert Jan de Maagd (BIT IenW). Hiermee proberen we voor iedere beleidsmaatregel antwoord te geven op de volgende vragen:

- Op gebied van gedrag:
 - Wat is de ingeschatte effectiviteit van een beleidsmaatregel voor gedragsverandering?
 - Welke flankerende maatregelen kan je nemen om de maatregel effectiever te maken?
- Op gebied van draagvlak:
 - Wat is het verwachte draagvlak voor een maatregel?
 - Met welke aanpassingen kan de maatregel meer draagvlak krijgen?

Zoals beschreven in het vorige hoofdstuk zijn we tijdens het analyseren verschoven van het maken van inschattingen van effectiviteit en draagvlak omdat deze inschatting lastig hard te maken is.

Hieronder beschrijven we de elementen die we in het analysekader hebben opgenomen voor de analyse van gedrag, en vervolgens voor draagvlak.

3.2 Gedrag

Gewenst gedrag

Voor de analyse van gedragsaspecten bepalen we eerst het gewenste gedrag: het gedrag dat met de maatregel wordt beoogd te bereiken bij de doelgroep(en).

Type gedrag

Het type gedrag speelt een rol in de mate waarin een beleidsmaatregel als interventie voor gedragsverandering effectief is. Effectiviteit is deels afhankelijk van de vraag of de beleidsmaatregel vraagt om een eenmalige gedragsverandering (bijvoorbeeld de investering in woningisolatie) of om langdurige gedragsverandering (bijvoorbeeld het veranderen van gewoontes, zoals boodschappen doen). Doorgaans is het lastiger om (sterke) gewoontes te doorbreken en langdurige gedragsverandering teweeg te brengen dan het veranderen van eenmalig gedrag, mits de eenmalige gedragsverandering zich niet kenmerkt door enorme barrières (zoals hoge kosten).

Doelgroep(en)

Ook de doelgroep(en) waarop de beleidsmaatregel is gericht speelt/spelen een rol in de mate waarin de beleidsmaatregel effectief is. Maatregelen specifiek afstemmen op doelgroepen, bijvoorbeeld door differentiatie in belastingen, kan de effectiviteit verhogen.

3.2.1 Gedragsfactoren

Keuzemoment

Mensen zijn vaak niet in staat of gemotiveerd om zich volledig te informeren over de beschikbare keuzemogelijkheden bij het nemen van een beslissing. Daarom hangt (consumenten)gedrag voor een groot deel af van gewoontes. Zolang mensen tevreden zijn met hun huidige situatie, is het onwaarschijnlijk dat ze naar alternatieven zullen zoeken, zelfs als deze alternatieven de welvaart, gezondheid en het geluk aanzienlijk zouden verbeteren. Deze beperkte cognitieve capaciteit beïnvloedt de aandacht van mensen voor alternatieve opties op de markt en dus de mate waarin zij keuzes bewust maken (Brunsting et al., 2018).

Willen, kunnen en gelegenheid (on)gewenst gedrag

Wanneer gedragsverandering het doel is, draagt een aantal factoren bij aan of het gewenste gedrag tot stand komt. Een veelgebruikt model om gedrag te analyseren en om te identificeren wat er moet veranderen om een interventie voor gedragsverandering effectief te laten zijn, is het wetenschappelijk onderbouwde COM-B model (Michie, Atkins & West, 2014; Michie, Van Stralen & West, 2011). Het model gaat uit van drie aspecten van gedrag: *capability*, *opportunity* en *motivation*. Volgens het model interacteren deze drie aspecten voortdurend met elkaar en bepalen daarmee of iemand bepaald gedrag wel of niet vertoont.

- Bij *capability* (kunnen) gaat het om de mate waarin mensen de capaciteiten en competenties hebben om gedrag te kunnen vertonen, op basis van benodigde kennis en vaardigheden.
- Bij *opportunity* (gelegenheid) gaat het om de mate waarin mensen de gelegenheid hebben om gedrag te vertonen, op basis van de manier waarop de (sociale) omgeving is ingericht. Hieronder vallen bijvoorbeeld de omgevingsfactoren die invloed hebben op het (gewenste) gedrag, zoals visuele prikkels, wet- en regelgeving, organisatiestructuren of bedrijfsprocessen.
- Bij *motivation* (willen) gaat het om de mate waarin mensen gedrag willen vertonen, op basis van (sociale) motieven, psychologische drijfveren, weerstanden en gewoontes.

Sociale beïnvloeding

Gedrag wordt sterk gestuurd door het gedrag dat anderen vertonen (Schultz et al., 2007). De sociale norm speelt dan ook een grote rol in gedragsverandering, en de manier waarop een beleidsmaatregel daarop inspeelt.

3.2.2 Advies

Inschatting effectiviteit gedragsverandering

Hoe effectief is de maatregel in de beoogde gedragsverandering? Kunnen we hier iets over zeggen?

Aanscherping maatregel en aanvullend beleid

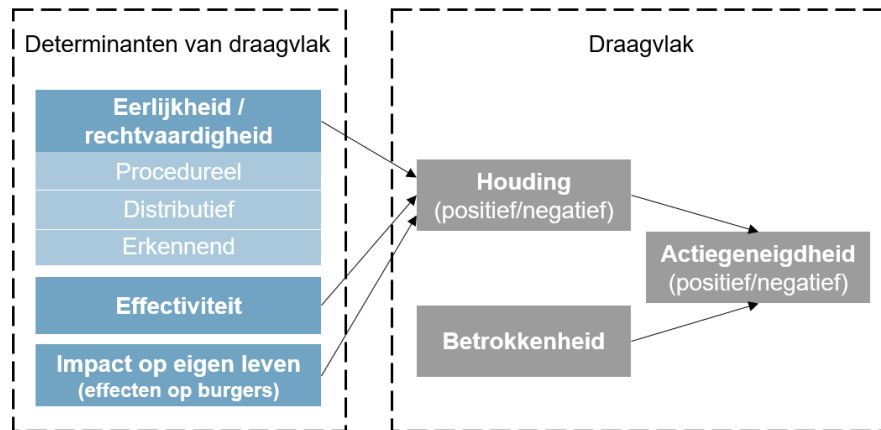
We geven een aantal suggesties voor aanscherping zodat de maatregel nog effectiever gemaakt kan worden in termen van gedragsverandering. Ook doen we, indien van toepassing, voorstellen voor aanvullend beleid.

Conclusie

In de conclusie vatten we alle aspecten voor gedrag samen.

3.3 Draagvlak

In dit analysekader beschouwen we draagvlak als een combinatie van houding, betrokkenheid en actiegeneigdheid (Ruelle en Bartels, 1998). In eerdere onderzoeken naar de mate van steun of draagvlak voor beleid blijkt een aantal factoren steeds bepalend (Dreijerink en Klösters, 2021; Dreijerink en Peuchen, 2020; Drews & van den Bergh, 2015; [Mouter et al., 2021](#); Scholte et al., 2020; Vringer en Carabain, 2019). Deze factoren, of determinanten voor draagvlak, zijn ervaren eerlijkheid of rechtvaardigheid, waargenomen effectiviteit en ingeschatte relevantie voor het eigen leven (zie ook Figuur 1). Dat betekent dat burgers beleid met name aanvaardbaar vinden wanneer zij het zien als eerlijk voor iedereen, als effectief om problemen aan te pakken, en wanneer het beperkte (negatieve) impact heeft op het leven van burgers.

Figuur 1. Overzicht van factoren die een determinant van draagvlak zijn en factoren die het concept draagvlak vormen.

Eerlijkheid

Uit eerder TNO-onderzoek bleek dat met name eerlijkheid of rechtvaardigheid de belangrijkste voorspeller van steun of draagvlak is (Dreijerink en Klösters, 2021). Wanneer mensen beleid als oneerlijk of onrechtvaardig ervaren, dan neemt de mate van acceptatie af (o.a. Jakobsson et al., 2000; Steg et al., 2006). Vanuit de energierechtvaardigheidstheorie kunnen we drie vormen van rechtvaardigheid onderscheiden: procedurele, distributieve en erkennende rechtvaardigheid (McCauley et al., 2013). Genoemde voorwaarden voor klimaatbeleid zijn vaak terug te leiden naar deze vormen van rechtvaardigheid, die gaan over een eerlijke uitkomst voor individuen, organisaties of groepen in de samenleving. Daarbij gaat procedurele rechtvaardigheid over de eerlijkheid van het *proces* waarin klimaatbeleid tot stand komt. Distributieve rechtvaardigheid gaat over de rechtvaardige *verdeling* van kosten en baten als gevolg van klimaatbeleid. Bij erkennende rechtvaardigheid gaat het om de vraag of er voldoende erkenning of *begrip* is voor verschillen tussen groepen die te maken krijgen met klimaatbeleid.

Ingeschatte effectiviteit

Een tweede factor die bijdraagt aan de mate van steun of draagvlak voor beleid is de ingeschatte effectiviteit ervan. Wanneer mensen een maatregel als effectief inschatten, dan neemt de mate van acceptatie toe (Vringer en Carabain, 2019). Eerder onderzoek van TNO liet echter zien dat mensen in het algemeen klimaatmaatregelen niet echt als effectief inschatten (Dreijerink en Klösters, 2021). Mogelijk vinden mensen het lastig om de omvang van vermeden emissies te kunnen inschatten en om emissies onderling af te wegen.

Impact op eigen leven

Een derde factor die steun of draagvlak voor beleid mede bepaalt is impact op eigen leven, ofwel of mensen verwachten dat er negatieve of positieve gevolgen van beleid voor hun eigen leven zullen zijn (Savin et al., 2020). Uit eerder TNO-onderzoek naar draagvlak voor klimaatbeleid bleek dat burgers in grotere mate voorstander zijn van beleid dat hen minder direct raakt (Dreijerink en Peuchen, 2020). Daarnaast bleek uit SCP-onderzoek naar opvattingen over de energietransitie dat de steun voor de richting van het beleid (het streven naar schone energie) hoger is dan de steun voor concrete maatregelen om dat te realiseren (De Kluienaar et al., 2020).

3.3.1 Advies

Draagvlak

In welke mate is men voor of tegen de maatregel? Kunnen we hier een inschatting van maken?

Aanscherping maatregel

We geven een aantal suggesties voor aanscherping zodat de maatregel nog effectiever gemaakt kan worden in termen van draagvlak.

Framingsopties

We beschrijven een aantal frames, zowel negatief als positief, waarin de maatregel zou kunnen voorkomen, bijvoorbeeld in mediacommunicatie. De negatieve frames zullen meestal niet bijdragen aan draagvlak, terwijl de positieve frames het draagvlak zouden kunnen vergroten.

Conclusie

In de conclusie vatten we alle aspecten voor draagvlak samen.

3.4 Het analysekader in tabelvorm

Hieronder geven we het analysekader weer zoals we dit hebben ingevuld voor iedere beleidsmaatregel.

3.4.1 Gedrag

Factor	Uitleg	Uitwerking	Bron
Gewenst gedrag	Welk (gewenst) gedrag wordt nagestreefd met de maatregel?		
Type gedrag	Is het eenmalig (aankoop)gedrag of gewoonte / herhaald gedrag / langdurige gedragsverandering?		
Doelgroep & Bereikte groep	Welke doelgroepen worden het meest beïnvloed? Hoe groot is deze doelgroep? Wat is een inschatting van het bereik?		
Keuzemoment	Hoeveel mensen staan dit jaar voor een keuzemoment? Zorgt de maatregel ervoor dat men de keuze meer bewust gaat maken.		
Doenvermogen	Gaat de maatregel uit van realistische assumpties over de mentale belastbaarheid / cognitieve capaciteit van burgers?		
Kunnen	Zorgt de maatregel ervoor dat mensen het gewenste gedrag beter kunnen uitvoeren? Op basis van kennis en vaardigheden.		
Willen	Zorgt de maatregel ervoor dat mensen het gewenste gedrag willen uitvoeren? Zijn er ook (andere) voordelen van de maatregel?		
Gelegenheid ongewenste gedrag	Onder gelegenheid verstaan we de (sociale) omgeving. Wordt het moeilijker gemaakt om het oude, ongewenste gedrag uit te voeren (denk aan een verbod, of aan sigaretten achter de balie)?		
Gelegenheid gewenste gedrag	Onder gelegenheid verstaan we de (sociale) omgeving. Wordt het gemakkelijker gemaakt om het gewenste gedrag te vertonen (en dus de duurzame keuze te maken)? Voelt men zich minder "gekke Henkie"? Hier hoort ook ontzorgen bij.		
Sociale beïnvloeding	Zorgt de maatregel ervoor dat de sociale norm verandert?		

Factor	Uitleg	Uitwerking	Bron
Bijeffecten	Welke relevante tegeneffecten, neveneffecten of stapelingseffecten heeft de maatregel?		
Effectiviteit gedragsverandering	Hoe effectief is de maatregel in de beoogde gedragsverandering?		
Aanscherping maatregel & aanvullend beleid & aandacht voor uitwerking	Wat is er nog meer nodig om effectief te zijn? Hoe kan de maatregel nog effectiever gemaakt worden? Waar op te letten bij de uitwerking van de maatregel? Moet er daarvoor nog iets worden uitgezocht of onderzocht?		
<i>Conclusie (voor fiche; beperken tot paar regels)</i>			

3.4.3 Draagvlak

Factor	Uitleg	Uitwerking	Bron
Eerlijkheid	Wordt de maatregel als eerlijk gezien?		
Distributief	Leidt de maatregel tot een rechtvaardige <i>verdeling</i> van kosten en baten?		
Procedureel	Wordt het <i>proces</i> waarin de maatregel tot stand komt als eerlijk gezien? Kunnen burgers erover meepraten?		
Erkennend	Is er voldoende erkenning of <i>begrip</i> voor verschillen tussen groepen die te maken krijgen met de maatregel?		
Effectiviteit	Wordt de maatregel gezien als effectief om CO ₂ te reduceren?		
Impact op eigen leven	Heeft de maatregel een grote impact op het leven van mensen?		
Draagvlak	In welke mate is men voor of tegen de maatregel?		
Aanscherping maatregel	Hoe kan de maatregel aangepast worden zodat er meer draagvlak voor is?		
Framingsopties negatief	Welke negatieve framing kan worden gebruikt? voor de maatregel (bijvoorbeeld in de media)?		
Framingsopties positief	Welke framing is mogelijk om de maatregel op een positieve manier te introduceren?		
<i>Conclusie (voor fiche; beperken tot paar regels)</i>			

3.5 Referenties analysekader

- Brunsting, S., Matton, R., Tigchelaar, C., Dreijerink, L., Paradies, G., Janssen, J., & Usmani, O. (2018). *Modelling consumer decisions towards sustainable energy technology*. Amsterdam: TNO.
- Dreijerink, L. J. M., & Klösters, M. P. W. M. (2021). *Wat is het maatschappelijk draagvlak voor klimaatbeleid? Onderzoek naar beleidsopties van de studiegroep Invulling klimaatopgave Green Deal*. Amsterdam: TNO.
- Dreijerink, L. J. M., & Peuchen, R. A. (2020). *Maatschappelijk draagvlak voor klimaat- en energiebeleid. Resultaten van een vragenlijstonderzoek*. Amsterdam: TNO.
- Drews, S., & Van den Bergh, J. C. (2015). What explains public support for climate policies? A review of empirical and experimental studies. *Climate Policy*, 16(7), 855-876. doi:10.1080/14693062.2015.1058240
- Jakobsson, C., Fujii, S., & Gärling, T. (2000). Determinants of private car users' acceptance of road pricing. *Transport Policy*, 7(2), 153-158. doi:10.1016/S0967-070X(00)00005-6
- Kluizenaar, Y., de, Carabain, C., & Steenbekkers, A. (2020). *Klimaatbeleid en samenleving. Een korte samenvatting van SCP-onderzoek op het vlak van duurzame samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- McCauley, D., Heffron, R., Stephan, H., & Jenkins, K. E. H. (2013). Advancing energy justice: The triumvirate of tenets and systems thinking. *International Energy Law Review*, 32(3), 107-116.
- Michie, S., Van Stralen, M. M., & West, R. (2011). The behaviour change wheel: a new method for characterizing and designing behaviour change interventions. *Implementation Science*, 6(42), 1-11. doi:10.1186/1748-5908-6-42
- Michie, S., Atkins, L., & West, R. (2014). *The Behaviour Change Wheel: A guide to designing interventions*. London: Silverback Publishing.
- Mouter, N., Beek, van, L., Ruijter, de, A., Hernandez, J.I., Schouten, S., Noord, van, L., & Spruit, S. (2021). *Brede steun voor ambitieus klimaatbeleid als aan vier voorwaarden is voldaan*. Delft: TU Delft. Geraadpleegd van <https://www.tudelft.nl/tbm/pwe/case-studies/klimaatraadpleging>
- Ruelle, H., & Bartels, G. (1998). Draagvlak en de wisselwerking tussen zender en ontvanger. In G. Bartels, W. Nelissen, & H. Ruelle (red.), *De transactionele overheid. Communicatie als instrument: zes thema's in de overheidsvoorziening* (pp. 403-409). Deventer: Kluwer Bedrijfsinformatie.
- Savin, I., Drews, S., Maestre-Andrés, S., & Van den Bergh, J. C. (2020). Public views on carbon taxation and its fairness: A computational-linguistics analysis. *Climatic Change*, 162, 2107-2138 doi:10.1007/s10584-020-02842-y
- Scholte, S., Kluizenaar, Y. de, Wilde, T. de, Steenbekkers, A., & Carabain, C. (2020). *Op weg naar aardgasvrij wonen. De energietransitie vanuit burgerperspectief*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Schultz, P. W., Nolan, J. M., Cialdini, R. B., Goldstein, N. J., & Griskevicius, V. (2007). The constructive, destructive, and reconstructive power of social norms. *Psychological Science*, 18(5), 429-434. doi:10.1111/j.1467-9280.2007.01917.x
- Steg, L., Dreijerink, L., & Abrahamse, W. (2006). Why are energy policies acceptable and effective? *Environment and Behavior*, 38(1), 92-111. doi:10.1177/0013916505278519
- Vringer, K., & Carabain, C. L. (2019). *Maatschappelijk draagvlak voor transitiebeleid: een verkennend onderzoek naar de legitimiteit van transitiebeleid rond energie en circulaire economie*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Bovens, M., & Keizer, A.-G. (2020). *Doenvermogen: Van toets naar tools*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Geraadpleegd van <https://www.wrr.nl/publicaties/publicaties/2020/09/15/doenvermogen>

Bijlage A

A. Literatuurlijst Fiches

Achter iedere beleidsmaatregel (ieder fiche) staat steeds het nummer van het fiche vermeld tussen haakjes.

A.1 Mobiliteit

A.1.1 Aanscherpen van betalen naar gebruik voor klimaatdoelen: vergroten CO₂-component en naar voren halen invoering (1)

Gedrag

- CBS. (2020). *Afstand tot het station en autobezit per gemeente*. Geraadpleegd van <https://www.cbs.nl/nl-nl/maatschappij/verkeer-en-vervoer/ov-monitor/hoe-bereikbaar-is-het-ov/afstand-tot-het-station-en-autobezit-per-gemeente>
- CBS. (2022). *Hoeveel personenauto's zijn er in Nederland?* Geraadpleegd van <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/verkeer-en-vervoer/vervoermiddelen-en-infrastructuur/personenautos>
- I&O, 2022: Kanne, P. & van der Schelde, A. (2022). *Onderzoek naar publiek draagvlak voor mogelijke maatregelen op beleidsterrein van IenW*. Amsterdam: I&O Research. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2022/02/28/onderzoek-naar-publiek-draagvlak-voor-mogelijke-maatregelen-op-beleidsterrein-van-ienw>
- KiM, 2022a: Haas, M., de, Terwindt, M., & Witte, J.J. (2022). *Effecten tariefverlagingen in het ov*. Den Haag: Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid KiM. Geraadpleegd van <https://www.kimnet.nl/publicaties/publicaties/2022/11/22/effecten-tariefverlagingen-in-het-ov>
- KiM, 2022b: Knoope, M., Krabbenborg, L., Romijn, G., & Wortelboer van Donselaar, P. (2022). *Verwachte effecten van betalen naar gebruik, achtergrondrapport*. Den Haag: Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid KiM. Geraadpleegd van <https://www.kimnet.nl/publicaties/publicaties/2022/11/17/verwachte-effecten-van-betalen-naar-gebruik>
- KiM, 2022c: Zijlstra, T., Witte, J.J., Bakker, S. (2022). *Het wijdverbreide autobezit in Nederland, achtergrondrapport*. Den Haag: Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid KiM. Geraadpleegd van <https://www.kimnet.nl/publicaties/publicaties/2022/02/22/het-wijdverbreide-autobezit-in-nederland>

Draagvlak

- I&O, 2022: Kanne, P. & van der Schelde, A. (2022). *Onderzoek naar publiek draagvlak voor mogelijke maatregelen op beleidsterrein van IenW*. Amsterdam: I&O Research. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2022/02/28/onderzoek-naar-publiek-draagvlak-voor-mogelijke-maatregelen-op-beleidsterrein-van-ienw>
- Dreijerink, L. J. M., & Klösters, M. P. W. M. (2021). *Wat is het maatschappelijk draagvlak voor klimaatbeleid? Onderzoek naar beleidsopties van de studiegroep Invulling klimaatopgave Green Deal*. Amsterdam: TNO

A.1.2 Verbod fossiele nieuwverkopen lichte voertuigen 2030 (2)

Gedrag

Bovag. (2022). *Verkoopcijfers personenauto's*. Geraadpleegd van <https://www.bovag.nl/pers/cijfers/personenauto/verkoopcijfers-personenauto-s-naar-merk-model-per>
VNA. (2021). *Autoleasemarkt in cijfers 2021*. Geraadpleegd van <https://www.vna-lease.nl/cijfers-en-feiten/autoleasemarkt-in-cijfers-2021>

Draagvlak

Klosters, M., Paradies, G., Schindwein, L. en Batenburg, A. (2022). Burgers over klimaatbeleid: een onderzoek naar zorgen en oplossingen. TNO 2022 P10568. Geraadpleegd via: <https://energy.nl/publications/burgers-over-klimaatbeleid/>
GlobeScan & Polestar. (2022). *Polestar calls out continued lack of climate action from car makers despite strong consumer demand*. Geraadpleegd van <https://media.polestar.com/sg/en/media/pressreleases/659305/polestar-calls-out-continued-lack-of-climate-action-from-car-makers-despite-strong-consumer-demand>

A.1.3 Verbod weggebruik fossiele brandstofauto's per 2040/2045 (3)

Gedrag

Mission-E. (z.d.). *Sustainable transport solutions*. Geraadpleegd van <https://mission-e.nl/>

Draagvlak

Geen literatuurverwijzingen.

A.1.4 Verbod op nieuwe auto van de zaak met verbrandingsmotor (per 2025) (4a)

Gedrag

VNA. (2021). *Autoleasemarkt in cijfers 2021*. Geraadpleegd van <https://www.vna-lease.nl/cijfers-en-feiten/autoleasemarkt-in-cijfers-2021>
VZR. (2022, 10 november). *Tevredenheid werknemers over autoregeling neemt af*. Geraadpleegd van https://www.vzr.nl/nieuws/details/tevredeheid_werknemers_over_autoregeling_neemt_af

Draagvlak

VNA. (2021). *Autoleasemarkt in cijfers 2021*. Geraadpleegd van <https://www.vna-lease.nl/cijfers-en-feiten/autoleasemarkt-in-cijfers-2021>

A.1.5 Verhogen/hervormen vliegbelasting (8)

Gedrag

Dreijerink, L. J. M., & Klösters, M. P. W. M. (2021). *Wat is het maatschappelijk draagvlak voor klimaatbeleid? Onderzoek naar beleidsopties van de studiegroep Invulling klimaatopgave Green Deal*. Amsterdam: TNO.

Zijlstra, T., & Huibregtse, O. (KiM) (2018). *De Vliegende Hollander*. Den Haag: Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid KiM. Geraadpleegd van <https://www.kimnet.nl/publicaties/rapporten/2018/03/22/de-vliegende-hollander>

I&O Research (2022). *Duurzaam denken wordt (langzaamaan) duurzaam doen*. Geraadpleegd van <https://www.ioresearch.nl/actueel/duurzaam-denken-wordt-langzaamaan-duurzaam-doen/>

Draagvlak

Dreijerink, L. J. M., & Klösters, M. P. W. M. (2021). *Wat is het maatschappelijk draagvlak voor klimaatbeleid? Onderzoek naar beleidsopties van de studiegroep Invulling klimaatopgave Green Deal*. Amsterdam: TNO.

I&O Research (2022). *Duurzaam denken wordt (langzaamaan) duurzaam doen*. Geraadpleegd van <https://www.ioresearch.nl/actueel/duurzaam-denken-wordt-langzaamaan-duurzaam-doen/>

Mouter, N., Beek, van, L., Ruijter, de, A., Hernandez, J.I., Schouten, S., Noord, van, L., & Spruit, S. (2021). *Brede steun voor ambitieus klimaatbeleid als aan vier voorwaarden is voldaan*. Delft: TU Delft. Geraadpleegd van <https://www.tudelft.nl/tbm/pwe/case-studies/klimaat-raadpleging>.

A.1.6 Verdere beperking aantal vluchten en passagiers Schiphol (9)

Gedrag

Dreijerink, L. J. M., & Klösters, M. P. W. M. (2021). *Wat is het maatschappelijk draagvlak voor klimaatbeleid? Onderzoek naar beleidsopties van de studiegroep Invulling klimaatopgave Green Deal*. Amsterdam: TNO.

Zijlstra, T., & Huibregtse, O. (KiM) (2018). *De Vliegende Hollander*. Den Haag: Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid KiM. Geraadpleegd van <https://www.kimnet.nl/publicaties/rapporten/2018/03/22/de-vliegende-hollander>.

Bos, L., & Lelij, B. van der (2021). *Luchtvaart in Nederland. Draagvlakonderzoek onder het Nederlands publiek, meting 2021*. Amsterdam: Motivaction. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2021/11/23/bijlage-1-motivaction-rapport-draagvlakonderzoek-luchtvaart-2021>.

I&O Research (2022). *Duurzaam denken wordt (langzaamaan) duurzaam doen*. Geraadpleegd van <https://www.ioresearch.nl/actueel/duurzaam-denken-wordt-langzaamaan-duurzaam-doen/>

Draagvlak

NOS/Nieuwsuur (2022, 14 juli). *Omwonenden Schiphol starten rechtszaak tegen Staat om geluidshinder*. Geraadpleegd van <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2436701-omwonenden-schiphol-starten-rechtszaak-tegen-staat-om-geluidshinder>

Bos, L., & Lelij, B. van der (Motivaction) (2021). *Luchtvaart in Nederland. Draagvlakonderzoek onder het Nederlands publiek, meting 2021*. Amsterdam: Motivaction. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2021/11/23/bijlage-1-motivaction-rapport-draagvlakonderzoek-luchtvaart-2021>

A.1.7 Hervormen BPM in 2035 naar gewicht (in kg) of verbruik (in kWh) (11)

Gedrag

Bovag. (2022). *Verkoopcijfers personenauto's*. Geraadpleegd van <https://www.bovag.nl/pers/cijfers/personenauto/verkoopcijfers-personenauto-s-naar-merk-model-per>

VNA. (2021). *Autoleasemarkt in cijfers 2021*. Geraadpleegd van <https://www.vna-lease.nl/cijfers-en-feiten/autoleasemarkt-in-cijfers-2021>

Draagvlak

Geen literatuurverwijzingen.

A.1.8 Zero emissiezones voor middelgrote steden (12)

Gedrag

Zero Emissie Stadslogistiek. (z.d.). *Op weg naar ZES*. Geraadpleegd van <https://www.opwegnaarzes.nl/>

Draagvlak

Zero Emissie Stadslogistiek. (z.d.). *Op weg naar ZES*. Geraadpleegd van <https://www.opwegnaarzes.nl/>

A.1.9 Ronde 2: Aanpassen onbelaste vergoeding voor woon-werkverkeer (15)

Gedrag

CBS. (2020). *Afstand tot het station en autobezit per gemeente*. Geraadpleegd van <https://www.cbs.nl/nl-nl/maatschappij/verkeer-en-vervoer/ov-monitor/hoe-bereikbaar-is-het-ov/afstand-tot-het-station-en-autobezit-per-gemeente>

I&O Research (2022). *Duurzaam denken wordt (langzaam) duurzaam doen*. Geraadpleegd van <https://www.ioresearch.nl/actueel/duurzaam-denken-wordt-langzaam-duurzaam-doen/>

Draagvlak

I&O Research (2022). *Duurzaam denken wordt (langzaam) duurzaam doen*. Geraadpleegd van <https://www.ioresearch.nl/actueel/duurzaam-denken-wordt-langzaam-duurzaam-doen/>

A.1.10 Verlaging maximumsnelheid op autosnelweg naar 100 km/u in avond/nacht (16)

Gedrag

CBS. (2022). *Hoeveel personenauto's zijn er in Nederland?* Geraadpleegd van <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/verkeer-en-vervoer/vervoermiddelen-en-infrastructuur/personenautos>

I&O Research (2022). *Duurzaam denken wordt (langzaam) duurzaam doen*. Geraadpleegd van <https://www.ioresearch.nl/actueel/duurzaam-denken-wordt-langzaam-duurzaam-doen/>

TU Delft (z.d.). *Vooral veel voordelen van 100 kilometer op de snelweg*. Geraadpleegd van <https://www.tudelft.nl/stories/vooral-veel-voordelen-van-100-kilometer-op-de-snelweg>

Draagvlak

I&O Research (2022). *Duurzaam denken wordt (langzaam) duurzaam doen*. Geraadpleegd van <https://www.ioresearch.nl/actueel/duurzaam-denken-wordt-langzaam-duurzaam-doen/>

ANP. (2022, 15 april). *Zes op de tien staan achter snelheidsreductie om olie te besparen*. Geraadpleegd van https://www.leidschdagblad.nl/cnt/dmf20220415_73338547

A.2 Elektriciteit

A.2.1 Beprijzing gebruik elektriciteitsnetwerk (bijv. tariefdifferentiatie) (1&2)

Gedrag

Geen literatuurverwijzingen

Draagvlak

Neuteleers, S., Mulder, M., & Hindriks, F. (2017). Assessing fairness of dynamic grid tariffs. *Energy Policy*, 108, 111-120. doi:10.1016/j.enpol.2017.05.028

A.2.2 Gericht stimuleren beschikbaarheid CCS (7)

Gedrag

Geen literatuurverwijzingen

Draagvlak

L'Orange Seigo, S., Dohle, S., & Siegrist, M. (2014). Public perception of carbon capture and storage (CCS): A review. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 38, 848-863. doi:10.1016/j.rser.2014.07.017

Boomsma, C., Ter Mors, E., Jack, C., Broecks, K., Buzoianu, C., Cismaru, D. M., ... & Werker, J. (2020). Community compensation in the context of Carbon Capture and Storage: Current debates and practices. *International Journal of Greenhouse Gas Control*, 101, 103128. doi: 10.1016/j.ijggc.2020.103128

Oltra, C., Upham, P., Riesch, H., Boso, A., Brunsting, S., Dütschke, E., & Lis, A. (2012). Public responses to CO₂ storage sites: Lessons from five European cases. *Energy & Environment*, 23(2), 227-248. doi:10.1260/0958-305X.23.2-3.227

Terwel, B.W., ter Mors E., Daamen, D.D.L. (2012). It's not only about safety: beliefs and attitudes of 811 local residents regarding a CCS project in Barendrecht. *International Journal of Greenhouse Gas Control*, 9, 41-51. doi:10.1016/j.ijggc.2012.02.017

Broecks, K., Jack, C., Boomsma, C., & Shackley, S. (2021). How do people perceive carbon capture and storage for industrial processes?: Examining factors underlying public opinion in the

Netherlands and the United Kingdom. *Energy Research & Social Science*, 81, 102236.
doi:10.1016/j.erss.2021.102236

Klösters, M., Paradies, G., Schlindwein, L. en A. Batenburg (2022). *Burgers over klimaatbeleid: een onderzoek naar zorgen en oplossingen*. TNO. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/duurzame-energie/documenten/rapporten/2022/12/06/samenvatting-rapport-burgers-over-klimaatbeleid>

A.2.3 Instrument risicodekking warmtenetten (bijv. een garantiefonds) (10)

Gedrag

Geen literatuurverwijzingen

Gedrag

Aalderen, N., van, Van Lidth de Jeude, M., Salmon, S., De Boer, J., Brouwer, S. (2021). *Bewonersacceptatie van collectieve warmtenetten*. Nieuwegein: KWR/TNO/Saxion EBN. (2022). *Week van de Aardwarmte September 2022*. Groningen/Haarlem: PanelWizard.

A.3 Industrie

A.3.1 Negatieve emissies bij niet ETS-sectoren bereiken door klimaatneutraliteits- of CCS-eis bij AVI's en biobrandstoffen voor fabrieken vanaf 2030 of nationaal verhandelen dispensatierechten (3)

Gedrag

Geen literatuurverwijzingen

Draagvlak

L'Orange Seigo, S., Dohle, S., & Siegrist, M. (2014). Public perception of carbon capture and storage (CCS): A review. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 38, 848-863.
doi:10.1016/j.rser.2014.07.017

Boomsma, C., Ter Mors, E., Jack, C., Broecks, K., Buzoianu, C., Cismaru, D. M., ... & Werker, J. (2020). Community compensation in the context of Carbon Capture and Storage: Current debates and practices. *International Journal of Greenhouse Gas Control*, 101, 103128.
doi: 10.1016/j.ijggc.2020.103128

Oltra, C., Upham, P., Riesch, H., Boso, A., Brunsting, S., Dütschke, E., & Lis, A. (2012). Public responses to CO₂ storage sites: Lessons from five European cases. *Energy & Environment*, 23(2), 227-248. doi:10.1260/0958-305X.23.2-3.227

Terwel, B.W., ter Mors E., Daamen, D.D.L. (2012). It's not only about safety: beliefs and attitudes of 811 local residents regarding a CCS project in Barendrecht. *International Journal of Greenhouse Gas Control*, 9, 41-51. doi:10.1016/j.ijggc.2012.02.017

Broecks, K., Jack, C., Boomsma, C., & Shackley, S. (2021). How do people perceive carbon capture and storage for industrial processes?: Examining factors underlying public opinion in the Netherlands and the United Kingdom. *Energy Research & Social Science*, 81, 102236.
doi:10.1016/j.erss.2021.102236

A.4 Gebouwde omgeving

A.4.1 Aanvullende normering energieprestatie woningen met transactiemomenten (1a)

Gedrag

- TNO (2020.). *Beweegredenen en barrières voor aardgasvrij wonen*. Geraadpleegd van <https://www.tno.nl/nl/duurzaam/systeemtransitie/energietransitie-wijken/aardgasvrij-wonen/>
- Hermans, L.M., Tigchelaar, C. en R. Kooger (2021). *Subsidie is een suikeroom En lening een lange man in een zwarte jas*. Geraadpleegd van <https://energy.nl/publications/subsidie-is-een-suikeroom-en-lening-een-lange-man-in-een-zwarte-jas/>
- Vereniging Eigen Huis (2022). *Hoe denken huiseigenaren over de duurzaamheidsverplichtingen*. Geraadpleegd van https://classic.eigenhuis.nl/docs/default-source/downloads/onderzoek-veh_hoe-denken-huiseigenaren-over-de-duurzaamheidsverplichtingen_sept-2022.pdf?sfvrsn=13209196_0
- ABN-AMRO (2022). *Bijna helpt huizenbezitters wil woning verduurzamen, maar ziet geen mogelijkheden*. Geraadpleegd van <https://www.abnamro.com/nl/nieuws/bijna-helpt-huizenbezitters-wil-woning-verduurzamen-maar-ziet-geen-mogelijkheden>
- Nu.nl (2021). *Werkgevers dragen financieel steentje bij aan verduurzaming woning personeel*. Geraadpleegd van <https://www.nu.nl/wonen/6174914/werkgevers-dragen-financieel-steentje-bij-aan-verduurzaming-woning-personeel.html>

Draagvlak

- Vereniging Eigen Huis (2022). *Hoe denken huiseigenaren over de duurzaamheidsverplichtingen*. Geraadpleegd van https://classic.eigenhuis.nl/docs/default-source/downloads/onderzoek-veh_hoe-denken-huiseigenaren-over-de-duurzaamheidsverplichtingen_sept-2022.pdf?sfvrsn=13209196_0
- PBL (2020). Labelstapjes, huursprongen? *Verduurzaming in de beleggingsstrategie van particuliere verhuurders*. Geraadpleegd van <https://www.pbl.nl/nieuws/2020/particuliere-verhuurder-denkt-strategisch-over-duurzaamheid>

A.4.2 Aanvullende normering energieprestatie woningen op vast moment (1b)

Gedrag

- TNO (2020.). *Beweegredenen en barrières voor aardgasvrij wonen*. Geraadpleegd van <https://www.tno.nl/nl/duurzaam/systeemtransitie/energietransitie-wijken/aardgasvrij-wonen/>
- Vereniging Eigen Huis (2022). *Hoe denken huiseigenaren over de duurzaamheidsverplichtingen*. Geraadpleegd van https://classic.eigenhuis.nl/docs/default-source/downloads/onderzoek-veh_hoe-denken-huiseigenaren-over-de-duurzaamheidsverplichtingen_sept-2022.pdf?sfvrsn=13209196_0
- Hermans, L.M., Tigchelaar, C. en R. Kooger (2021). *Subsidie is een suikeroom En lening een lange man in een zwarte jas*. Geraadpleegd van <https://energy.nl/publications/subsidie-is-een-suikeroom-en-lening-een-lange-man-in-een-zwarte-jas/>
- ABN-AMRO (2022). *Bijna helpt huizenbezitters wil woning verduurzamen, maar ziet geen mogelijkheden*. Geraadpleegd van <https://www.abnamro.com/nl/nieuws/bijna-helpt-huizenbezitters-wil-woning-verduurzamen-maar-ziet-geen-mogelijkheden>
- Energy.nl (2022). *Zet je VvE op Groen*. TNO, Geraadpleegd van <https://energy.nl/tools/zet-je-vve-op-groen/>

Draagvlak

Vereniging Eigen Huis (2022). *Hoe denken huiseigenaren over de duurzaamheidsverplichtingen*. Geraadpleegd van https://classic.eigenhuis.nl/docs/default-source/downloads/onderzoek-veh_hoe-denken-huiseigenaren-over-de-duurzaamheidsverplichtingen_sept-2022.pdf?sfvrsn=13209196_0

PBL (2020). Labelstapjes, huursprongen? *Verduurzaming in de beleggingsstrategie van particuliere verhuurders*. Geraadpleegd van <https://www.pbl.nl/nieuws/2020/particuliere-verhuurder-denkt-strategisch-over-duurzaamheid>

A.4.3 Aanvullende normering energieprestatie huurwoningen (niet zijnde vve's) (1c)

Gedrag

CBS (2023). *Voorraad woningen; eigendom, type verhuurder, bewoning, regio*. Geraadpleegd van <https://www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/82900NED>

Draagvlak

Geen literatuurverwijzingen

A.4.4 Aanvullende normering energieprestatie VvE's (1d)

Gedrag

CBS (2016). *Bijna drie kwart Verenigingen van Eigenaren in Randstad*. Geraadpleegd van <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/20/bijna-drie-kwart-verenigingen-van-eigenaren-in-randstad>

Hermans, L.M., Tigchelaar, C. en R. Kooger (2021). *Subsidie is een suikeroom En lening een lange man in een zwarte jas*. Geraadpleegd van <https://energy.nl/publications/subsidie-is-een-suikeroom-en-lening-een-lange-man-in-een-zwarte-jas/>

ABN-AMRO (2022). *Bijna helft huizenbezitters wil woning verduurzamen, maar ziet geen mogelijkheden*. Geraadpleegd van <https://www.abnamro.com/nl/nieuws/bijna-helft-huizenbezitters-wil-woning-verduurzamen-maar-ziet-geen-mogelijkheden>

Energy.nl (2022). *Zet je VvE op Groen*. TNO, Geraadpleegd van <https://energy.nl/tools/zet-je-vve-op-groen/>

Draagvlak

Geen literatuurverwijzingen

A.4.5 Eigenaren van koopwoningen stimuleren het energielabel te verbeteren, door de OZB, EWF of hypotheekrenteaftrek te differentiëren naar energielabel (7)

Gedrag

TNO (2020.). *Beweegredenen en barrières voor aardgasvrij wonen*. Geraadpleegd van <https://www.tno.nl/nl/duurzaam/systeemtransitie/energietransitie-wijken/aardgasvrij-wonen/>

CBS (2023). *Voorraad woningen; eigendom, type verhuurder, bewoning, regio*. Geraadpleegd van <https://www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/82900NED>

- Hermans, L.M., Tigchelaar, C. en R. Kooger (2021). *Subsidie is een suikeroom En lening een lange man in een zwarte jas*. Geraadpleegd van <https://energy.nl/publications/subsidie-is-een-suikeroom-en-lening-een-lange-man-in-een-zwarte-jas/>
- ABN-AMRO (2022). *Bijna helft huizenbezitters wil woning verduurzamen, maar ziet geen mogelijkheden*. Geraadpleegd van <https://www.abnamro.com/nl/nieuws/bijna-helft-huizenbezitters-wil-woning-verduurzamen-maar-ziet-geen-mogelijkheden>
- Nu.nl (2021). *Werkgevers dragen financieel steentje bij aan verduurzaming woning personeel*. Geraadpleegd van <https://www.nu.nl/wonen/6174914/werkgevers-dragen-financieel-steentje-bij-aan-verduurzaming-woning-personeel.html>

Draagvlak

Geen literatuurverwijzingen

A.4.6 Differentiatie hypotheekrentes en betere informatievoorziening financieringsopties (7)

Gedrag

- Hermans, L.M., Tigchelaar, C. en R. Kooger (2021). *Subsidie is een suikeroom En lening een lange man in een zwarte jas*. Geraadpleegd van <https://energy.nl/publications/subsidie-is-een-suikeroom-en-lening-een-lange-man-in-een-zwarte-jas/>
- ABN-AMRO (2022). *Bijna helft huizenbezitters wil woning verduurzamen, maar ziet geen mogelijkheden*. Geraadpleegd van <https://www.abnamro.com/nl/nieuws/bijna-helft-huizenbezitters-wil-woning-verduurzamen-maar-ziet-geen-mogelijkheden>
- Nu.nl (2021). *Werkgevers dragen financieel steentje bij aan verduurzaming woning personeel*. Geraadpleegd van <https://www.nu.nl/wonen/6174914/werkgevers-dragen-financieel-steentje-bij-aan-verduurzaming-woning-personeel.html>

Draagvlak

Geen literatuurverwijzingen

A.4.7 Energiebelasting (o.a. extra 1e schijf, op basis van CO₂, extra verduurzamingsprikkel, wat na prijsplafond) (8)

Gedrag

- RVO (2022). *Monitor Energiebesparing Gebouwde Omgeving 2021*. Geraadpleegd van <https://www.rvo.nl/sites/default/files/2021/12/monitor-energiebesparing-gebouwde-omgeving-2021.pdf>
- RDW (2019). Auto registraties [Online]. Geraadpleegd van <https://www.rdw.nl/over-rdw/organisatie/kerntaken/kentekenregister-is-basisregistratie-voertuigen-and-opendata.rdw.nl>
- De Woonpas (2023). *Bouwakkers in plaats van deurwaarders tegen koopkrachtcrisis*. Geraadpleegd van <https://www.dewoonpas.nl/>

Draagvlak

Klösters, M., Paradies, G., Schlindwein, L. en A. Batenburg (2022). *Burgers over klimaatbeleid: een onderzoek naar zorgen en oplossingen*. TNO. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/duurzame-energie/documenten/rapporten/2022/12/06/samenvatting-rapport-burgers-over-klimaatbeleid>

Dreijerink, L. J. M., & Klösters, M. P. W. M. (2021). *Wat is het maatschappelijk draagvlak voor klimaatbeleid? Onderzoek naar beleidsopties van de studiegroep Invulling klimaatopgave Green Deal*. Amsterdam: TNO 2021 P10473

A.4.8 Warmteopslag stimuleren (11)**Gedrag**

Geen literatuurverwijzingen

Draagvlak

Geen literatuurverwijzingen

A.4.9 Piekvermindering energievraag gebouwde omgeving (12)**Gedrag**

Geen literatuurverwijzingen

Draagvlak

Neuteleers, S., Mulder, M., & Hindriks, F. (2017). Assessing fairness of dynamic grid tariffs. *Energy Policy*, 108, 111-120. doi:10.1016/j.enpol.2017.05.028

A.5 Circulaire Economie**A.5.1 Normering voor biobased bouwmaterialen (1)****Gedrag**

Geen literatuurverwijzingen

Draagvlak

Rutten, M. (2022). *Consumenten positief over gezondheidseffecten van biobased woningen*. Geraadpleegd van <https://www.linkedin.com/pulse/onderzoek-consumenten-positief-over-van-biobased-woningen-rutten/?trackingId=%2F1%2B69dkuRj20VjpHto66Sg%3D%3D>

Biobasedbouwen.nl (2022). *Kennisbank bio-based en circulair bouwen*. Geraadpleegd van <https://www.biobasedbouwen.nl/> op 21 november 2022

NIBE (2020). *Biobased bouwen: een pijler van de circulaire bouweconomie*. Geraadpleegd van <https://circulairebouweconomie.nl/wp-content/uploads/2022/01/NIBE-Biobased-een-pijler-van-de-circulaire-bouweconomie.pdf>

A.5.2 Invoering en ondersteuning UPV luiers en incontinentiemateriaal (3)

Gedrag

Kanne, P. & van der Schelde, A. (2022). *Onderzoek naar publiek draagvlak voor mogelijke maatregelen op beleidsterrein van IenW*. Amsterdam: I&O Research. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2022/02/28/onderzoek-naar-publiek-draagvlak-voor-mogelijke-maatregelen-op-beleidsterrein-van-ienw>
VANG (n.d.). *Luierketen*. Onderdeel van het programma VANG: Van Afval Naar Grondstof. Geraadpleegd van <https://vang-hha.nl/luierketen/>

Draagvlak

Geen literatuurverwijzingen

A.5.3 Bewustwording circulair gedrag (4)

Gedrag

PON (2020). *Maatschappelijk draagvlak circulaire economie - Een peiling onder Brabanders*. Verhoeven, L., Broers, B., Smulders, M. en Roover, I. van.
AD (2011). *Minister Schippers ziet weinig heil in Postbus 51*. Geraadpleegd van <https://www.ad.nl/gezond/minister-schippers-ziet-weinig-heil-in-postbus-51~a69b0a86/>

Draagvlak

Mouter, N., Beek, van, L., Ruijter, de, A., Hernandez, J.I., Schouten, S., Noord, van, L., & Spruit, S. (2021). *Brede steun voor ambitieus klimaatbeleid als aan vier voorwaarden is voldaan*. Delft: TU Delft. Geraadpleegd van <https://www.tudelft.nl/tbm/pwe/case-studies/klimaat-raadpleging>
PON (2020). *Maatschappelijk draagvlak circulaire economie - Een peiling onder Brabanders*. Verhoeven, L., Broers, B., Smulders, M. en Roover, I. van.

A.5.4 Verbreden statiegeld (naar bijv. alle glas/blik, plastic etc.) (8)

Gedrag

Consumentenbond (2022). *Plastic als beste optie*, Consumentengids, november 2022
Zwerfinator (2017). Geraadpleegd van https://issuu.com/zwerfinator/docs/onderzoek_drankverpakkingen_in_zwerfafval_2017-202

Draagvlak

Geen literatuurverwijzingen

A.6 Landbouw en Landgebruik

A.6.1 Normering voedselverspilling (1)

Factoren gedrag

Holthuysen, N.T.E. , Kremer, S. , Bos-Brouwers, H.E.J. (2016). *Effect van houdbaarheidsdata van lang houdbare producten op weggevoerdgedrag van consumenten Wageningen*. Wageningen Food & Biobased Research (Wageningen Food & Biobased Research rapport 1709) - ISBN 9789463430852

Zeinstra, G., Bos-Brouwers, H., Bergen, G. van , Meijboom, S., Haar, S. van der (2021). *The influence of date marking related visual cues on consumers' interpretation and choices to discard or use food: two consumer studies in The Netherlands*

Werkman, A., Doorn, J. van, Ittersum, K. van (2022). Are you being served? Managing waist and waste via serving size, unit size, and self-serving. *Food Quality and Preference*, Volume 99, 2022, 104568, ISSN 0950-3293, <https://doi.org/10.1016/j.foodqual.2022.104568>.

Factoren draagvlak

Geen literatuurverwijzingen

A.6.2 Beprijzing of normering vlees/zuivel (2)

Factoren gedrag

CBS (2021). *Vlees geen dagelijkse kost voor 8 op de 10 Nederlanders*. Geraadpleegd van <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/23/vlees-geen-dagelijkse-kost-voor-8-op-de-10-nederlanders>

Springmann, M., D. Mason-D'Croz, S. Robinson, K. Wiebe, H. Charles J. Godfray, M. Rayner, P. Scarborough (2018). 6 Health-motivated taxes on red and processed meat: A modelling study on optimal tax levels and associated health impacts. Nov 2018 in *PLOS ONE*.

Factoren draagvlak

Dreijerink, L. J. M., & Klösters, M. P. W. M. (2021). *Wat is het maatschappelijk draagvlak voor klimaatbeleid? Onderzoek naar beleidsopties van de studiegroep Invulling klimaatopgave Green Deal*. Amsterdam: TNO

A.6.3 Extensivering, verlagen van de GVE norm naar 1,5 GVE per hectare / Normering weidegang / Normering landschapselementen (6)

Factoren gedrag

Geen literatuurverwijzingen

Factoren draagvlak

Klösters, M., Paradies, G., Schindwein, L. en A. Batenburg (2022). *Burgers over klimaatbeleid: een onderzoek naar zorgen en oplossingen*. TNO. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/duurzame-energie/documenten/rapporten/2022/12/06/samenvatting-rapport-burgers-over-klimaatbeleid>

Alterra (2005). *Kiezen voor landbouw: mogelijke effecten van ontwikkelingen in de landbouw op het landschap*. Koomen, A.J.M., Klijn, J.A. en W. Nieuwenhuizen. WOT Natuur & Milieu, Wageningen Environmental Research. ISSN 1566-7197

RLI (2016). *Verbindend landschap*. Den Haag: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur.
Boer, J. de (2017). *Landschapspijn. Over de toekomst van ons platteland*. Amsterdam: Atlas/Contact.Duinen.

A.6.4 Plantaardige eiwitnorm supermarkten (17)

Factoren gedrag

LNV (2022). Synthesbijeenkomst eiwittransitie, 4 november 2022
PBL (2019). *Dagelijkse kost - Hoe overheden, bedrijven en consumenten kunnen bijdragen aan een duurzaam voedselsysteem*. Geraadpleegd van <https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/PBL-2019-dagelijkse-kost-bijdragen-aan-duurzaam-voedselsysteem-2638.pdf>

Factoren draagvlak

I&O Research (2022). *Duurzaam denken wordt (langzaam) duurzaam doen*. Geraadpleegd van <https://www.ioresearch.nl/actueel/duurzaam-denken-wordt-langzaam-duurzaam-doen/>

A.7 Overstijgend

A.7.1 Versnelde afschaffing belastingvrijstellingen en subsidies voor fossiele brandstoffen voor lucht- en scheepvaart (3)

Factoren gedrag

CBS (2022). Geraadpleegd van <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/verkeer-en-vervoer/persoon/passagiers-luchtvaart#:~:text=In%202021%20vlogen%20bijna%2029,meer%20dan%20een%20jaar%20eerder.>
Zijlstra, T., & Huibregtse, O. (2018). *De Vliegende Hollander*. Den Haag: Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid KiM. Geraadpleegd van <https://www.kimnet.nl/publicaties/rapporten/2018/03/22/de-vliegende-hollander>
Cruisereiziger.nl (2018). Geraadpleegd van <https://www.cruisereiziger.nl/>

Factoren draagvlak

Mouter, N., Beek, van, L., Ruijter, de, A., Hernandez, J.I., Schouten, S., Noord, van, L., & Spruit, S. (2021). *Brede steun voor ambitieus klimaatbeleid als aan vier voorwaarden is voldaan*. Delft: TU Delft. Geraadpleegd van <https://www.tudelft.nl/tbm/pwe/casestudies/klimaatraadpleging>

A.7.2 Brede CO₂-heffing over sectoren/ opt in meer sectoren ETS (4)

Factoren gedrag

Schenderling, P. (2022). *Er is leven na de groei. Hoe we onze toekomst realistisch veiligstellen*. Bot uitgevers.

Factoren draagvlak

Maestre-Andrés, S., Bergh, C.J.M. van den and S. Drews (2019). Perceived fairness and public acceptability of carbon pricing: a review of the literature (researchgate.net). In *Climate Policy*, July 2019. DOI: 0.1080/14693062.2019.1639490

Klösters, M., Paradies, G., Schindwein, L. en A. Batenburg (2022). *Burgers over klimaatbeleid: een onderzoek naar zorgen en oplossingen*. TNO. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/duurzame-energie/documenten/rapporten/2022/12/06/samenvatting-rapport-burgers-over-klimaatbeleid>

A.7.3 Energiebelasting: heffing beter laten aansluiten bij toenemende betekenis in de transitie van elektriciteit en de toenemende rol van nieuwe duurzame energiedragers (6)

Factoren gedrag

RVO (2022). *Monitor Energiebesparing Gebouwde Omgeving*. Geraadpleegd van <https://www.rvo.nl/sites/default/files/2021/12/monitor-energiebesparing-gebouwde-omgeving-2021.pdf>

RVO (2022). *Energiecijfers gebouwen*. Geraadpleegd van <https://www.rvo.nl/onderwerpen/technieken-beheer-en-innovatie-gebouwen/energiecijfers>

RDW (2019). *Auto registraties*. Geraadpleegd van <https://www.rdw.nl/over-rdw/organisatie/kerntaken/kentekenregister-is-basisregistratie-voertuigen> and opendata.rdw.nl

TNO (2022). *Bouwvakkers in plaats van deurwaarders tegen koopkrachtcrisis*. Geraadpleegd van <https://www.tno.nl/nl/newsroom/2022/10/bouwvakkers-plaats-deurwaarders-strijd/#:~:text=Het%20vormt%20een%20cruciale%20stap,dan%20deurwaarders%20langs%20de%20deuren>

De Woonpas (2023). *Woningverduurzaming bereikbaar voor iedereen*. Geraadpleegd van <https://www.dewoonpas.nl/>

Factoren draagvlak

Klösters, M., Paradies, G., Schindwein, L. en A. Batenburg (2022). *Burgers over klimaatbeleid: een onderzoek naar zorgen en oplossingen*. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/duurzame-energie/documenten/rapporten/2022/12/06/samenvatting-rapport-burgers-over-klimaatbeleid>

Dreijerink, L. J. M., & Klösters, M. P. W. M. (2021). *Wat is het maatschappelijk draagvlak voor klimaatbeleid? Onderzoek naar beleidsopties van de studiegroep Invulling klimaatopgave Green Deal*. Amsterdam: TNO 2021 P10473

A.7.4 Energiebelasting: verminderen van de degressiviteit; het principe dat de vervuiler betaalt sterker toepassen (8)

Factoren gedrag

Geen literatuurverwijzingen

Factoren draagvlak

Klösters, M., Paradies, G., Schindwein, L. en A. Batenburg (2022). *Burgers over klimaatbeleid: een onderzoek naar zorgen en oplossingen*. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/duurzame-energie/documenten/rapporten/2022/12/06/samenvatting-rapport-burgers-over-klimaatbeleid>

CE Delft (2010). *Convenant Benchmarking Energie-efficiency: resultaten en vrijstellingen energiebelasting*. A. de Buck, M.J. Blom, M. Smit en L.M.L. Wielders.

A.7.5 Stimuleren import groene waterstof(dragers) (10)

Factoren gedrag

Geen literatuurverwijzingen

Factoren draagvlak

Dijk, M. van, Schoonbeek, C., & Veldstra, S. (2022). Publieksmonitor waterstof. Groningen: En-TranCe

Huijts, N.M.A., Van Wee, B. (2015). The evaluation of hydrogen fuel stations by citizens: The interrelated effects of socio-demographic, spatial and psychological variables. *International Journal of Hydrogen Energy* 40 (33) 10367-10381

Energy & Materials Transition

Radarweg 60
1043 NT Amsterdam
www.tno.nl

TNO innovation
for life